

עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים - מפעל כינוס שהסתיים

על 'כנסת מחקרים' של פרופ' ישראל משה תא-שמע

פרופ' י"מ תא-שמע ז"ל (תרצ"ו-תשס"ה), חתן פרס ישראל לשנת תשס"ג, נחשב לגדול חוקרי הספרות הרבנית בדורנו. הוא הותיר אחריו יבול רב בכמות וגדול באיכות של מחקרים שונים בתחום הספרות הרבנית לדורותיה, בעיקר בימי הביניים, פרי עבודת מחקר של למעלה מארבעים שנה. מחקריו בתחום זה ראו אור בלמעלה ממאתיים מאמרים שהתפרסמו באכסניות שונות ובמספר ספרים שראו אור במרוצת שני העשורים האחרונים, ורובם יצאו לאור ביותר ממהדורה אחת.

תא-שמע שימש במשך שנים רבות כפרופסור בחוג לתלמוד באוניברסיטה העברית, ועוד קודם לכן במחלקה לתלמוד באוניברסיטת בר-אילן. מחקריו משתרעים על פני קשת רחבה של נושאים, שבהם הוא נחשב ללא עוררין כפורץ דרכים ומיישר מסילות בנתיביה של הספרות הרבנית. כמעט כל תחום בתחומיה מצא את ביטויו המובהק במאמריו ובספריו, וקצרה היריעה מלהרחיב על כך. הוא היטיב לשרטט את פניהם של רבים מחכמי ישראל הבולטים וגם מהפחות בולטים ולהעריך הערכה מחודשת את פועלם הספרותי, כאשר הוא מתבסס במידה רבה גם על טקסטים בלתי ידועים המשוקעים בכתבי-יד שנתגלו על-ידו, וחלקם אף העלה הוא עצמו על מכבש הדפוס. דיוניו מתמקדים כמעט בכל מרחביה של התפוצה היהודית בימי הביניים: אשכנז, ספרד, פרובנס, צפון צרפת, איטליה, ביזנטיון, צפון אפריקה, מזרח אירופה (פולין) והמזרח.

ספריו, שיש בהם מידה רבה של סיכום עדכני העולה ממסקנותיו הפזורות במאמריו המרובים, מקיפים תחומים מוגדרים במקצועות השונים של הספרות הרבנית: א. פרשנות התלמודית על רבדיה ועוצמותיה באירופה ובצפון אפריקה, החל מראשית המאה הי"א עד לסופה של המאה הי"ד - "הספרות הפרשנית לתלמוד", כרכים א-ב, ירושלים, הוצאת י"ל מאגנס תשנ"ט-תש"ס (במהדורה השנייה של הכרך הראשון, ירושלים תשס"ד, נוספו שני פרקים). חקר ההלכה והמנהג האשכנזי בחיי היום יום היו קרובים אליו במיוחד, ולא בכדי הקדיש לנושאים אלו שתי מונוגרפיות - "מנהג אשכנז הקדמון", ירושלים, הוצאת י"ל מאגנס, מהדורה שלישית תשנ"ט; "הלכה, מנהג ומציאות באשכנז", ירושלים, הוצאת י"ל מאגנס, מהדורה שנייה תש"ס; חקר

התפילה האשכנזית והשתלשלותה במרוצת הדורות - "התפילה האשכנזית הקדומה, פרקים באופייה ובתולדותיה", ירושלים, הוצאת י"ל מאגנס, מהדורה שנייה תשס"ד; חקר הספרות הרבנית בפרובאנס במאה הי"ב, בעיקר סביב דמותו של ר' זרחיה הלוי בעל המאור - "רבי זרחיה הלוי בעל המאור ובני חוגו", ירושלים, מוסד הרב קוק, תשנ"ג (הרחבה של עבודת הדוקטור שלו); חקר ההלכה המשוקעת בספרות הקבלה, ובעיקר בספר הזוהר - "הנגלה שבנסתר, לחקר שקיעי ההלכה בספר הזוהר", תל-אביב, הוצאת הקיבוץ המאוחד, ספריית הילל בן חיים, מהדורה שנייה 2001.

תא-שמע מצא גם לנכון לפרסם מאמרים שונים בשפה האנגלית, על אף העובדה שמי שאיננו שולט בלשונו בכל מקרה לא יבין את מלוא משמעותם של מחקריו, שהרי כל מחקרו מבוסס על מקורות רבניים לדורותיהם. בהקשר זה יש להזכיר את חיבורו הכולל חלק מאותם מאמרים: *Creativity and Tradition: Studies in Medieval Scholarship and thought*, Cambridge (Mass.), Harvard University Press 2006.

ספרו המקיף ביותר הוא כנסת מחקרים, עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, כרכים א-ד, ירושלים, מוסד ביאליק, תשס"ד-תש"ע, 416, 360, 352, 422 עמ'. כחוקר דינמי חזר י"מ תא-שמע ושנה משנתו, וביקש לעדכן את מחקריו כל אימת שראה בכך צורך, אם משום שגילה מקורות חדשים, או שנוכח לדעת שדבריו ראויים לחיזוק או לעיון מחודש. על כן, יזם מפעל כינוס של מבחר עשיר של מאמריו בהיקף של כרכים אחדים, כאשר בכל כרך ייעד תחומים גיאוגרפיים נפרדים, ובתוכו ערוכים הפרקים לתקופות. הכרך הראשון מוקדש לעיונים בספרות הרבנית באשכנז ואגפיה, ירושלים תשס"ד. השני ראה אור בשוכבו על ערש דווי, והוא מוקדש לעיונים בספרות הרבנית בספרד, ירושלים תשס"ד. שני הכרכים הנוספים אמנם תוכננו על-ידו, אך גמר מלאכתם נעשה על-ידי בני המשפחה ואחדים מידידיו אחרי פטירתו. אלה השנים יחדו לאזורי איטליה, ביזנטיון, פרובאנס והמזרח. בארבעה כרכים אלו עומדת לרשות החוקר והמעייין סדרה מקפת של מחקרים מגוונים בתחום הספרות הרבנית למחוזותיה השונים. רובם של הפרקים הינו מחקרים שפורסמו בעבר כמאמרים באכסניות שונות, אולם אחדים מהם פורסמו בכרכים אלו לראשונה מתוך עזבונו, כאלו שכבר היו מוכנים לדפוס, ואחרים שעובדו ע"י עורכי הספר ולא עברו את עינו הבוחנת טרם מסירתם לדפוס.

הכרך הראשון מוקדש כולו לתורתם של חכמי אשכנז וצרפת בעשרים ושבעה פרקים, והוא עוסק בכל גווני קשת הספרות הרבנית: פרשנות מקרא, פרשנות תלמודית, הלכה, פירוש התפילות, פירושי מדרש, שאלות ותשובות, ענייני מחשבה וקבלה (תורתם של חסידי אשכנז), דרכי הלימוד בישיבות אשכנז, חכמי אשכנז

וארץ-ישראל ועוד. מאמריו המכונסים בכרך זה מהווים אוצר בלום של חידושים מפליגים בעולם הרוחני העשיר והמגוון של חכמי אשכנז בימי הביניים. ראוי לציון מיוחד מאמרו החדשני והחלוצי "לתולדות היהודים בפולין במאות ה"ב-ה"ג" (פרק שישה עשר בספר), שבו שרטט קווים לדמותה הרוחנית של הישות היהודית בפולין בראשיתה. מתברר שבניינה מבוסס על יהודים מאשכנז שעקרו ממקומם והתיישבו במזרח במהלך המאה ה"ב, ובין השאר הפכו את העיר קרקוב למרכז יהודי חשוב. מאמר אחר הראוי לציון הוא מאמרו הקצר "יחסם של קדמוני אשכנז לערך העלייה לארץ ישראל" (פרק שבעה עשר). במאמר זה הניח המחבר יסוד מוצק להבדל מהותי בין חכמי אשכנז לחכמי צרפת ביחס לעלייה לארץ-ישראל - בעוד שבאשכנז רווח היחס השלילי לעלייה, שנבע מקשיים אובייקטיביים של סכנת דרכים ומחמת חוסר יכולת קיום של המצוות התלויות בארץ של העולים ארצה, חכמי צרפת גילו התלהבות של ממש בעניינה של העלייה לארץ-ישראל. המפורסמת היא אותה עלייה צרפתית המכונה "עליית שלוש מאות הרבנים", שהגיעו לארץ בתחילת המאה ה"ג, וכן חכמים אחדים שהגיעו ביחידות במהלך המאה ה"ג, שהבולט שבהם הוא ר' יחיאל מפאריז (שעניינו נדון בכרך זה, פרק תשיעי), שיצא בשנות החמישים המאוחרות של המאה ה"ג מעירו בדרכו לארץ-ישראל בספינה, אך מחמת חוליו נאלץ לחזור על עקבותיו לעיר מגוריו.

הכרך השני מוקדש כולו לעולמם הרוחני של חכמי ספרד (עשרים פרקים). בניגוד לתוכן שבכרך הראשון, שבו מיעט המחבר להתמקד בהיבט הפרסונלי, פה במרכז הדיונים עומד עולם ההלכה הספרדי לדורותיו, כאשר הדיונים העיקריים עוסקים באישים מרכזיים ובעולמם ההלכתי, כגון ר' יצחק אבן גיאת, ר' יוסף הלוי אבן מיגאש, ר' מאיר הלוי אבולעפיה, ר' יונה גירונדי, הרא"ש ובנו ר' יעקב בעל הטורים. בסופו של הכרך מובאים דיונים אחדים על משנתו ההלכתית של הרמב"ם (משנה תורה) ופרשנותו לתלמוד. ראויים לאזכור מיוחד שניים ממאמריו הכלליים על עולמם הרוחני של חכמי ספרד, האחד הוא מאמרו "לידיעת מצב לימוד התורה בספרד במאה ה"ט" (פרק חמישה עשר), שבו מרחיב הכותב את היריעה על שיטות הלימוד העיוני בעולמם של חכמי ספרד בדורות שלפני הגירוש - מצד אחד שמרו על מסורת פילוסופית ספרדית קדומה שהייתה מושפעת מתפישות סכולסטיות, שנציגה המובהקת היה ר' יצחק קנפנטון, ומאידך רווחה גם אסכולת עיון שהייתה מושפעת מן המקורות הספרותיים האשכנזים-צרפתים, ובפרט מספרות בעלי התוספות, שנציג נאמן שלה היה ר' יוסף בן צדיק בעל ספר 'זכר צדיק'. נקודה חשובה נוספת שעליה מצביע תא-שמע היא העוצמה הרוחנית של יהדות ספרד ערב הגירוש: כל הצרות שנחתו עליה - שמד ואונס ובידוד חברתי וכלכלי - לא מנעו את התפתחותם של ישיבות ובתי מדרש איכותיים במקומות שונים בארגון וקשטיליה, ואלו הייתה להם

השפעה מכרעת בדור הראשון והשני לאחר הגירוש. העוצמה הרוחנית בקשטיליה וארגון עוד מתקופת תור הזהב ועד לגירוש נדונה בהרחבה על-ידי המחבר בפרק "הלכה, קבלה ופילוסופיה בספרד הנוצרית" (פרק ששה עשר), ובהזדמנות זו בחר הוא למתוח ביקורת נוקבת על מחקרו המונומנטלי של ההיסטוריון הדגול יצחק בער, שבספרו הגדול תולדות היהודים בספרד הנוצרית סיכם על סמך תיעוד רב ומקורות אחרים את תולדות יהודי ספרד הנוצרית מכל היבט שהוא, אלא שהוא התעלם לחלוטין מן הספרות הרבנית העניפה שנתחברה בספרד במאות ה"ג וה"ד, שאי אפשר להפריז בהערכת משמעותה החברתית-דתית, שכן, כפי שמציין המחבר, חכמי התורה "היו הזרם הרוחני העיקרי בהנהגת הציבור בספרד הנוצרית", כמובן מבלי להתעלם מהתפתחותם של זרמי מחשבה פילוסופיים וקבליים בספרד, שגם אותם הוא סוקר בקצרה.

הכרך השלישי מוקדש לשני תחומים גיאוגרפיים שונים: איטליה וביזנטיון (עשרים ושנים פרקים). בשני מרחבים סמוכים אלו היה ידוע אך מעט על היצירה הרבנית לדורותיה. פריצת דרך של ממש בחשיפת עולמם הרבני של חכמי ארצות אלו נעשתה על ידי מחברנו בשורה של דיונים מעניינים ביותר. אם חשבנו לתומנו שחכמי ארצות אלו העלו תרומה שולית בתחום היצירה הרבנית, מעמידנו המחבר על טעותנו, בחושפו מלוא חופניים מתורתם של חכמי הארצות הללו, תוך הבלטת הקשרים בין חכמי שתי הארצות וכן קשריהם ההדוקים עם חכמי אשכנז וצרפת. ארבעה מאמרים מאלפים מוקדשים לעולמו הרוחני של החכם מדרום איטליה ר' ישעיה די טראני, המחבר הנודע של תוספות ר"ד (פרקים ב-ה), ודיון מעניין סביב החיבור ההלכתי ספר שיבולי הלקט לר' צדקיה בן אברהם מן הענווים (פרק שישי). בפרק נוסף מזהה תא שמע חיבור הלכתי בלתי ידוע של ר' יחיאל בן יקותיאל שאף הוא מבני משפחת מן הענווים ברומא (פרק שביעי). דיון מעניין במיוחד נוגע לשאלת מקורו של כתב שטנה סטירי אנטי-רבני אנונימי "עלילות דברים" (פרק שמיני), שחוקרים אחדים התחבטו בדבר מוצאו ובשאלה לאיזה קהל יעד מכוונים דבריו, ומחברנו מראה שזהו חיבור התרסה כנגד חכמי אשכנז שנתחבר בצפונה של איטליה, באזורי ההתיישבות האשכנזית. פרקים אחדים מוקדשים בכרך זה לעולמם הרוחני של חכמי ביזנטיון. נכללו בו בין היתר מחקרים חלוציים על הקשרים התרבותיים בין יהודי ביזנטיון לאשכנז (פרק עשירי), על לימוד התורה בביזנטיון (פרק אחד עשר), פרשנות מקרא ביזנטית ממפנה המאות ה'–ה"א (פרק שישה עשר) בעקבות מחקרו המקיף של N. de Lange, *Greek Jewish Texts from the Cairo Genizah*, Tübingen 1996, שבו נכללו שרידים מפירושי מקרא מן המרחב הביזנטי. כמו גם דיונים פרטניים על חיבורים ודמויות בולטות בעולמם התרבותי של יהודי ביזנטיון, בין היתר נכלל דיון מקיף על מדרש לקח טוב לר' טוביה בן אליעזר (פרק שבעה עשר) ודיון על

דמותו הרוחנית של החכם הביזנטי ר' הלל בן אליקים, בן המאה הי"ב, שהתפרסם בפרשנותו המקפת למדרשי הלכה ואגדה ארץ-ישראלים (פרק עשרים ואחד). ראוי עוד לציין את מחקרו החדשני סביב שאלת מקום חיבורם של ספרי הקנה והפליאה (פרק שלושה עשר), שניים מחיבורי היסוד בקבלה מימי הביניים המאוחרים; תא שמע מראה שחיבורים אלו לא נתחברו בספרד, כפי שסברו חוקרים שונים, אלא בביזנטיון, ויש לכך משמעות רבה בהבנת מקומה של ביזנטיון בהתגבשות זרמים קבליים בסופם של ימי הביניים.

הכרך הרביעי (שלושים ושלושה פרקים) חציו הראשון מוקדש לשני תחומים גיאוגרפיים שונים: המזרח ופרובנס, וחציו האחר כולל ספחי מאמרים מתחומים שונים. בקשר ליהדות המזרח מוצגת שורה של מאמרים מסכמים על הפרשנות למשנה ולתלמוד החל מתקופת הגאונים, כמו גם פרשנות להלכות ר' יצחק אלפס (הרי"ף). במאמרו המסכם: מבוא לספרות הפרשנית של התלמוד בארצות המזרח (פרק שני) מתווה מחברנו תהליכים ומגמות בפרשנות המזרחית, שחלק לא מבוטל הימנה נכתב בלשון המדוברת ערבית-יהודית, וזאת בניגוד לפרשנות האירופאית שכל כולה בלשון הקודש. דגש מיוחד מושם במבוא זה ובפרקים אחרים בכרך לתרומתו המכרעת של הרמב"ם בתחום זה, ועל השפעתו על חכמים בני דורו ומאוחרים לו. מאידך מייחד מחברנו דברים להתפשטות פירושו של רש"י לתלמוד במזרח, בעיקר בדורות שלאחר מות הרמב"ם. עוד הוא מקדיש מאמר קצר לחכמי חלב, הלא היא ארם צובה (פרק רביעי).

חקר עולמה הרוחני של יהדות פרובנס זכה לעדנה כבר בשני הדורות הקודמים, אם בפרסומים מרובים מתורתם של חכמי חבל ארץ זה, ואם בדיונים מקיפים על משמעותם וערכם. בהקשר לכך יוזכרו החכמים המלומדים שהגדילו לעשות בתחום זה: הרב אברהם סופר, הרב פרופ' ב"ז בנדיקט, הרב י"מ בלוי ופרופ' יצחק טברסקי. מחברנו הוסיף נופך משלו בתחום זה, בראש וראשונה במחקרו המונומנטלי לתיאור דמותם הרוחנית של ר' זרחיה הלוי בעל המאור (הרז"ה) ובני דורו שהוזכר לעיל. בכרך זה נוספו פרקים אחדים שהוקדשו להארת דמותם של ספרים ומחברים פרובנסליים, בין היתר: ר' יעקב ממארוויג' וחיבורו, שאלות ותשובות מן השמים', חיבור מיוחד במינו, שמחברו מעיד על כך שהוא שאל את שאלותו מבית דין של מעלה, ונענה בקביעות באמצעות התגלות מטפיזית-נבואית שאותה העלה על ספר (פרק תשיעי). דיון מעניין מעלה מחברנו בשאלת מחברו של קיצור הספר הפילוסופי של רבי בחיי אבן פקודה חובות הלבבות שזכה לתפוצה רבה בימי הביניים, ופרופ' תא-שמע מצא שמקצ' החיבור הוא החכם הפרובנסלי אשר בן שלמיה מלוניל (פרק אחד עשר). עיון מיוחד עוסק בשאלת עלייתם של חכמי פרובנס לארץ-ישראל במאה הי"ב

(פרק עשירי). ר' זרחיה הלוי מעיד לכאורה: „וכן נהגו לעשות בארץ ישראל כל הדורות שהיו לפנינו, עד עתה חדשים מקרוב באו לשם מחכמי פרובינציאה". אולם פרופ' תא-שמע מוכיח שמשפט זה לא מעטו של בעל המאור הוא, אלא משל חכם שחי מאה שנה אחריו, ובטעות שורבבו הדברים לדברי בעל המאור.

חלקו השני של הכרך מכיל ספחי מאמרים שמשום מה לא נכללו בכרכים הקודמים, ויש אף שפורסמו כאן לראשונה מעזבונו, כולל דיונים הקשורים לבעלי התוספות מאשכנז וצרפת (פרקים יב-יג), ועיונים שונים בתחום ההלכה והמנהג (פרקים יד-כא). עוד נכללו בכרך זה דיונים העוסקים בגדולי חכמי האחרונים, כגון: ר' יהושע פלק בעל פני יהושע, הגר"א, בעל שאגת אריה ור' יחזקאל לנדאו איש פראג (פרקים עשרים ושלושה ועשרים וארבעה) כמו גם דברי ביקורת והערכה לראשי המובילים בחקר ההלכה שחיו ופעלו בדור האחרון (פרקים כט-לב), עמהם נמנים הפרופסורים המנוחים א"א אורבך, יעקב כץ, שאול ליברמן, אפרים קופפר, יצחק טברסקי ויצחק גילת, ויבל"א פרופ' חיים סולוביצ'יק.

בארבעת הכרכים האלו, כמו גם בשאר מחקריו המונוגרפיים, חושף בפנינו י"מ תא-שמע את ארון הספרים היהודי בימי הביניים במלוא הדרו, ולא רק מן ההיבט של הספרות הרבנית לדורותיה.

מוסדות ישיבת שעלבים, הנהלותיהם, צוותיהם ותלמידיהם

מערכת 'המעין', ומכון שלמה אומן - ההנהלה והחוקרים

מתכבדים לברך מקרב לב את

הרב מיכאל הכהן יָמֵר שליט"א

עם מינויו לראש ישיבת שעלבים

בברכת 'חֵזֶק וְאַמֶּץ מְאֹד'.

ברכותינו לרב יחזקאל יעקבסון שליט"א

ראש הישיבה היוצא

לעוד שנים רבות וטובות של לימוד והוראה, יצירה וחינוך,

כיד ה' הטובה עליו.

'יהי ה' עמו וַיַּעַל'.

